

MINERVA
progressieve
denktank

Meester over de tijd

*Een kleine geschiedenis van de strijd om
de achturedag: 1. Fabriekssirenes en
drankzucht in de negentiense eeuw*

Matthias Somers
juni 2021

Meester over de tijd

Een kleine geschiedenis van de strijd om de achturedag:

1. Fabriekssirenes en drankzucht in de negentiende eeuw

Matthias Somers

Op 14 juni 1921 verscheen in het Belgisch Staatsblad de 'Wet tot invoering van den achturenwerkdag': eindelijk, na een lange, vaak bloedige strijd kreeg de arbeider weer een beetje meesterschap over zijn eigen tijd. In deze eerste aflevering staan we stil bij de voorgeschiedenis van deze strijd: de positie van de arbeider in de lange negentiende eeuw.

Matthias Somers is wetenschappelijk medewerker van Denktank Minerva.

Citeer als: Matthias Somers (2021), 'Meester over de tijd. Een kleine geschiedenis van de strijd om de achturedag. 1: Fabriekssirenes en drankzucht in de negentiende eeuw.' *Minerva Paper* 2021/04. Brussel: Denktank Minerva.

Meester over de tijd. Een kleine geschiedenis van de strijd om de achturedag

1. Fabriekssirenes en drankzucht in de negentiende eeuw

Inleiding

Op 14 juni 1921, dag op dag honderd jaar geleden, verscheen in het Belgisch Staatsblad de ‘Wet tot invoering van den achturenwerkdag’: na een decennialange vaak woelige, al te vaak ook bloedige strijd wist de arbeidersbeweging eindelijk één van haar belangrijkste eisen te verwezenlijken, de wettelijke beperking van de werkdag tot acht uur. In enkele belangrijke industrietakken, zoals de in België traditioneel belangrijke steenkool- en metaalsector, hadden massale stakingen in de jaren onmiddellijk na de Grote Oorlog de achturedag al afdgedwongen, in andere sectoren, waar de vakbonden minder sterk stonden, bleven werkgevers ook na de wet van 1921 hun arbeiders langere werkdagen afdwingen — toch is de datum symbolisch belangrijk. Ook vandaag nog ritmeert de achturedag ons leven. De wet op de achturedag maakte de arbeider opnieuw meester over zijn tijd. Hij had dan toch recht op een leven naast het werk.

In deze eerste aflevering over de lange strijd voor de achturedag, en waarom die strijd ook vandaag nog zo belangrijk is, staan we stil bij de voorgeschiedenis van deze strijd. De industriële revolutie haalde niet alleen alle maatschappelijke verhoudingen overhoop, zij betekende ook een omwenteling in ons begrip van de tijd. De nieuwe arbeidersklasse werd vermalen in het raderwerk van het industriële productieproces. De heersende klasse zag de verpaupering van de arbeiders als een schandvlek: niet als een veroordeling van de manier waarop zij de maatschappij bestierde, maar als een teken van de morele inferioriteit van de arbeidersklasse, die tegen zichzelf beschermd moest worden door haar zo lang mogelijk aan het werk te houden, tegen een zo laag mogelijk loon. In 1886 mondt het uit in grote onlusten die de nieuwe industriecentra in vuur en vlam zetten: de ontluikende arbeidersbeweging zal zich verenigen rond de eis van de achturenwerkdag.

Keerpunt 1799: van hanengekraai tot fabriekssirene

We kunnen ons verhaal symbolisch laten beginnen in 1799: tien tumultueuze jaren na de Franse Revolutie, op de drempel van de negentiende eeuw. Dat jaar smokkelde de Gentse ondernemer Lieven Bauwens een mechanische spinmachine uit Engeland naar het vasteland om zelf een katoenspinnerij te kunnen beginnen, een atelier geschoeid op de nieuwe, ‘industriële’ leest

die furore maakte aan de andere zijde van het Kanaal. Zijn Gentse fabriek begon productie in 1801, met inzet van opgevoerde bedelaars en gevangenen om de arbeidskosten te drukken. Tien jaar later werkten al bijna 11.000 arbeiders in de Gentse textielindustrie; in de eerste decennia van de negentiende eeuw verdubbelde het inwonertal van de stad. Ook in 1799 vestigde de Engelsman William Cockerill, na omzwervingen door Europa, zich definitief in het Luikse: eerst in Verviers, waar hij met de kennis die hij in zijn jonge jaren in Noord-Engeland had opgedaan machines installeerde in de wolweverij, vervolgens in Luik zelf, waar hij een fabriek begon die zich toelegde op de machinebouw. Onder zijn zoon John Cockerill ontwikkelden deze ateliers zich verder tot o.a. een ijzersmelterij en -walserij. De eerste hoogovens werden geïnstalleerd, en daarmee was het startsein gegeven voor de ontwikkeling van de Luikse metaalindustrie en de grootschalige ontginning van het Luikse steenkoolbekken. Opvallend: zowel Lieven Bauwens als de Cockerills vestigden hun eerste fabrieken in kloosters en andere kerkelijke gebouwen (zoals het prinsbisschoppelijk paleis in Seraing), die door de opheffing van religieuze ordes onder het Franse revolutionaire bewind in onze landstrekken ‘vrij’ gekomen waren en de ruimte boden voor grootschalige nijverheid en productie. Voor hun verdiensten — de introductie van ‘Engelse’, industriële technologie op het vasteland, en dat terwijl Engeland en Frankrijk in een langdurige uitputtingsoorlog verwickeld waren —, kende de Franse keizer Napoleon Lieven Bauwens en William Cockerill het ‘Légion d’honneur’ toe, de hoogste Franse onderscheiding. Iedereen wist dat niets nu nog hetzelfde zou zijn.

De schokgolven van de Franse Revolutie en van de Industriële Revolutie gooiden alle bestaande maatschappelijke verhoudingen overhoop. Zelfs de tijd kreeg een fundamenteel ander karakter. Vóór de dubbele revolutie werd het leven en het werken van dag tot dag geritmeerd door opkomst en ondergang van de zon en het vaste verloop van de seizoenen. Op het platteland bleef zelfs het verre geklingel van een kerkklok die het verstrijken van de dagdelen markeerde tot ver in de achttiende eeuw een zeldzaamheid. De aard en het tempo van het werk werd opgelegd door de noden van de natuur: het melken van de koe, het scheren van het schaap, het binnenhalen van de oogst voor het onweer losbarst. Men zag wat diende te gebeuren in de hof en op het land, en men richtte de dag in op het ritme van deze taken: het werk was dan ook sterk ongelijk verdeeld doorheen

het jaar, met hoge pieken in het oogstseizoen, terwijl de winter een periode van relatieve rust betekende, gevuld met herstelwerk en klusjes. De loop van het jaar, met zijn sterk fluctuerende werkregimes, werd bovendien doorsneden door een opeenvolging aan feesten, die belangrijke momenten in het leven van de lokale gemeenschap markeerden: niet alleen de kerkelijke hoogdagen, maar ook patroonsfeesten, bruiloften, marktdagen en jaarmarkten en natuurlijk de oogstfeesten onderbraken het werk voor vaak meerdaagse dorpsfeesten (waarmee niet gezegd is dat het leven in die tijd zelf een feest was). Voor hedendaagse ogen is het opvallend hoe vaak er op het laat-middeleeuwse, vroeg-moderne platteland *niet* gewerkt werd. De pre-industriële samenleving bleef in zekere mate onttrokken aan de 'kapitalistische' logica: men volgde het ritme van het land en de seizoenen en men werkte naar nood en behoefte, maar wanneer deze door de natuur opgelegde taken en de noden en behoeften van de leefgemeenschap vervuld waren, stopte ook het werk.

De tijd die 'restte', zag men (nog) niet in de eerste plaats als een opportuniteit die men te gelde kon maken, een kans om nieuwe, productieve activiteiten te ontplooiën waarvan de opbrengsten opnieuw geïnvesteerd konden worden in de uitbreiding en de intensivering van die productieve activiteiten — waarmee een dynamiek van kapitaalinvesteringen, expansie van productie, en verdere kapitaalaccumulatie op gang gebracht zou worden die geen intern eindpunt meer kent. In zo'n kapitalistische dynamiek is er geen punt waarop het werken 'logischerwijze' stopt: van zodra men afstapt van een logica waarbij de productie beheerst wordt door de noden en de behoeften van de leefgemeenschap, en overschakelt naar een logica van productie in functie van het verwerven van de middelen om die productie verder uit te breiden, is er geen 'natuurlijke' grens meer aan die expansiedrang, en zal hij de neiging hebben elk domein van het leven over te nemen en te monopoliseren. Elk stuk grond, elke investering die niet alles opbrengt wat eruit te halen valt is een verlies; elk moment dat niet te gelde wordt gemaakt, is een verloren moment. *Time is money.*

Het leven van de plattelandsgemeenschappen zoals het hier in enkele snelle halen geschilderd werd, stond al vóór de industriële revolutie onder toenemende druk, door een proces van 'insluitingen' en de introductie van nieuwe landbouwtechnieken. In de vroeg-moderne tijd, toen land veruit de belangrijkste bron van vermogen was, kon de eigenaar van een stuk grond daar veelal niet vrij, naar eigen goedgevoelen, over beschikken, zonder dat anderen rechten konden doen gelden op de exploitatie en de opbrengsten van diezelfde grond: het land zat gebonden in een complex web van overlappende

rechten en plichten van vele partijen. De ontwikkeling en nieuwe weelde van de stadsburgerij blijft echter ook op het platteland niet zonder gevolgen: met de rijkdom verworven in de handel worden gronden aangekocht als investeringsgoed. 'Woeste' gronden, die officieel nog niet ontgonnen zijn maar die door de dorpelingen wel als communale gronden werden gebruikt, maar ook reeds in cultuur gebrachte gronden die men overneemt van de 'oude', feodale heren en kloosters, komen in het bezit van nieuwe eigenaars die weinig op hebben met de verplichtingen en de gebruiksrechten die van oudsher aan deze gronden kleefden. Het web van wederzijdse rechten en plichten dat een stuk grond aan de gemeenschap bond wordt uit elkaar gerafeld, gronden worden omheind waarvan de gebruiksrechten voordien gedeeld werden, geprivilegieerde partijen eigenaars zich het land toe in volle, exclusieve eigendom. De verliezers van dit proces zijn kleine boeren en dorpelingen: de traditionele gebruiksrechten die hun bestaan leefbaar maakten verdwijnen, of ze blijken plots te pachten van een 'nieuwe' heer, die zich niet meer tevreden stelt met het innen van een jaarlijkse rente, maar hoge opbrengsten eist van het land dat hij hun verpacht, en dreigt met verdrijving van gronden die zij sinds generaties bewerkten. Het land wordt in deze nieuwe logica niet meer in cultuur gebracht om te voorzien in de noden en behoeften van de lokale gemeenschap: gronden worden door hun nieuwe eigenaars in de eerste plaats beschouwd als een investering die moet produceren voor de markt, en zo hoog mogelijke rendementen moeten halen. De kleine boeren en dorpelingen die in dit proces hun middelen van bestaan verliezen, drijven af in de richting van de steden. De intrede van nieuwe landbouwtechnieken in de achttiende eeuw duwt de opbrengsten van landbouwgrond verder de hoogte in: minder handen volstaan om meer voedsel te produceren. Opnieuw volgt een uittocht van het platteland, richting de stad.

Wie bleef, raakte steeds vaker ook op andere manieren ingebed in de handelsnetwerken die op de stad gericht waren. De textielnijverheid was nog in belangrijke mate een plattelandsfenomeen: na het werk op het land spinde en weefde men in eigen huis doeken in opdracht van stedse textielhandelaars. Dat gebeurde meestal tegen een vaste, vooraf afgesproken stukprijs, en deze lokale huisnijverheid produceerde naar behoefte: het werd gezien als een aanvulling op de schamele inkomsten van het land in magere tijden, niet als een mogelijkheid om door een opgedreven productie voldoende kapitaal te verwerven om opnieuw te investeren in het verder opdrijven van de productie. Men produceerde wat men nodig had, niet noodzakelijk zoveel als mogelijk was. Het platteland raakte dus wel steeds verder verweven in kapitalistisch georiënteerde netwerken, maar werd nog niet volledig door die logica beheerst. De aard en het

tempo van het werk blijft in de eerste plaats bepaald door de noden van de natuur en de behoeften van de leefgemeenschap.

Wanneer Lieven Bauwens en William Cockerill hun eerste fabrieken opzetten, moet het oude, ‘natuurlijke’ tijdsbegrip, geritmeerd door opkomst en ondergang van de zon en het vaste verloop van de seizoenen, definitief het veld ruimen. De mechanisatie van het productieproces, met behulp van steeds complexere machines die niet langer aangedreven worden door menselijke of dierlijke kracht maar door waterkracht en (later) door stoomkracht, is niet verenigbaar met huisnijverheid. De nieuwe, gemechaniseerde industrie vereist centralisatie: fabriekshallen onvergelykbaar veel groter dan wat voordien gangbaar was, waar arbeiders zij aan zij aan het werk zijn.

En aan het werk *blijven*: het opzetten van deze ateliers met hun machines is enkel mogelijk door belangrijke investeringen, en die investeringen moeten renderen; de machines moeten blijven draaien. De arbeider verschijnt in dit proces als niet meer dan een productiefactor, een kost die zo laag mogelijk gehouden moet worden opdat de gedane kapitaalinvesteringen sneller en meer opbrengen. “De werker is herleid tot niet meer dan een radertje of een mechaniek,” heet het in een rapport uit 1848 over de nieuwe werkelijkheid. Maar dat bereiken, bereiken dat de werker zich schikt naar zijn rol als ‘radertje’ in de grote machinerie, vereist op zijn beurt de disciplineren van de werker, die zijn oude gewoonten moet afleggen, zijn oude tijdsbegrip moet vergeten, en zich de nieuwe logica moet toe-eigenen. Het kraaien van de haan moet het afleggen tegen de fabriekssirene, die voortaan de uren, de dagen, de maanden markeert.

De disciplineren van de werker

Het is een schok voor de eerste generaties arbeiders die de fabriekshallen bevolken. Zij moeten zich een werkgeregime eigen maken dat niet meer geritmeerd wordt door de eigen noden en behoeften en het verloop van de seizoenen, maar bepaald wordt door een industrieel proces waarin zij slechts een radertje zijn, en dat volledig in functie staat van het opdrijven van de productie. Dat ging niet zonder slag of stoot: zeker in de beginjaren van de industrialisatie klaagden fabrikanten steen en been over werkers die met de noorderzon verdwenen van zodra ze wat verdiend hadden en even onverwacht weer opdoken, in de verwachting weer aan de slag te kunnen — een gewoonte die het productieproces onvoorspelbaar dreigde te maken. Fabrikanten moesten hun arbeiders aan zich weten te binden om er zeker van te zijn dat hun fabrieken steeds konden blijven draaien.

En dat deden ze niet door hun werkers méér te betalen, en hen zo te verlokken de fabriek trouw te blijven: men vreesde net dat fabrieksarbeiders bij hogere lonen nog vaker afwezig zouden blijven. Illustratief is de reactie van de Doornikse Kamer van Koophandel die, nog in 1843, geconfronteerd met de armoede van de arbeidersstand, zich hevig verzette tegen het verhogen van de lonen, want: “de ervaring leert ons dat arbeiders die op twee of drie dagen tijd genoeg verdienen om gedurende de hele week te voorzien in het onderhoud van hun familie, de overige dagen niets doen.” Bovendien stond een loonsverhoging ook haaks op de rendementlogica die de prijs van elke productiefactor — en dus zeker van arbeid — zo laag mogelijk hield. Fabrikanten bewandelden de omgekeerde weg: stukloon werd vervangen door dag- en weekloon, en die lonen werden zo sterk naar beneden gedruwd dat werkers gedwongen werden om lange dagen te maken, en de hele week en het hele jaar door te blijven werken, om niet van honger om te komen. De disciplineren van de werker werd bereikt door zijn verdere verpaupering.

Verscheidene factoren kunnen verklaren waarom fabrikanten erin slaagden om het nieuwe regime van lange uren voor lage lonen af te dwingen. Sinds de tweede helft van de achttiende eeuw nam de bevolking van de Belgische gewesten hand over hand toe, een toename die in de eerste helft van de negentiende eeuw nog versnelde. Deze bevolkingsexplosie was mogelijk geworden door de stijgende landbouwproductiviteit en de ontginning van nieuwe gewassen (zoals aardappelen): het in cultuur gebrachte land kon steeds meer monden voeden. Het betekende echter ook dat kleine boeren en pachters het nog moeilijker kregen: door de snelle bevolkingstoename raakten hun gronden verder versnipperd, en door de toenemende grondschaarste stegen de pachtprizen nog veel sneller dan de opbrengsten van het gepachte land, wat de leefbaarheid van het kleine boerenbedrijf sterk onder druk zette. De aanvulling van het inkomen door huisnijverheid, het spinnen en weven van doek voor textielhandelaars, werd voor steeds meer landbouwers bittere noodzaak, een overlevingsstrategie — maar wat leverde die harde arbeid nog op? Anders dan vroeger moest deze huisvlucht nu concurreren met de nieuwe, mechanische spinnerijen en weverijen in de industriecentra die tegen een veel lagere prijs een veelvoud konden produceren van wat een handwerker vermocht: een onmogelijke opdracht. Men moest steeds langere uren werken, om steeds minder te verdienen. Een toenemende bevolkingsdruk, de verpaupering van het platteland: wie geen plaats of toekomst meer zag, zocht zijn toevlucht in de steden en de nieuwe industriecentra, waar zij het steeds verder aanzwellende leger fabrieksarbeiders vervoegden. De crisis op het platteland sneed vluchtwegen af voor werkers die zich niet

konden neerleggen bij de nieuwe realiteit van lange uren voor lage lonen, terwijl de toevloed aan nieuwe stedelingen de fabrikanten hielp de neerwaartse druk op de lonen vol te houden.

Die fabrikanten beschikten over een belangrijk wapen om hun arbeiders in het gareel te houden, met dank aan het Franse revolutionaire bewind. Onder de Franse Revolutie werden de oude gilden en genootschappen verboden, een situatie die met het decreet Leroy d'Allarde (maart 1791) werd bestendigd: de toegang tot elk beroep stond open voor iedereen, iedereen mocht aannemen voor een job wie hij maar wilde, zonder dat gilden daar beperkende voorwaarden aan konden koppelen. In juni 1791 versterkte het revolutionaire bewind dit kader nog met het decreet Le Chapelier, die elke associatie en combinatie van werkers verbood: elke vereniging van arbeiders, "om welke reden dan ook," wordt uitdrukkelijk verboden, met inbegrip van "alle afspraken over hun vermeende gemeenschappelijke belangen." Met de aanhechting van de Oostenrijkse Nederlanden aan Frankrijk in 1795 kregen deze decreten ook in onze gewesten kracht van wet. We komen later nog terug op de ideologische gronden van deze strenge wetgeving; wat nu telt is de manier waarop zij werd ingezet tegen de werkers in de zich ontwikkelende industrieën. Elke zelfs maar embryonale arbeidersvereniging werd met beroep op de wet Le Chapelier in de kiem gesmoord. Elke vraag tot hogere lonen, of kortere werkdagen, werd niet alleen beschouwd als een ongehoorde brutaliteit: indien zo'n eis kans van slagen wilde hebben, moest ze door meerdere werkers ondersteund worden, maar van zodra dat het geval was, hadden deze werkers het bewijs geleverd de wet te overtreden. Staken was, natuurlijk, al helemaal uit den boze, en werd brutaal neergeslagen. De arbeider stond er alleen voor, naakt tegenover de fabrikant.

En die fabrikant had nog een tweede wapen in handen om weerspanning bij arbeiders te vermijden. Vanaf 1803 moest ook in onze gewesten elke arbeider over een 'werkmansboekje' beschikken, een soort identiteitsbewijs waarin genoteerd werd wanneer hij waar aan de slag was. Voor wie geen werkmansboekje kon voorleggen, bleven de fabriekspoorten gesloten. Bij indiensttreding stond de arbeider zijn boekje af aan de fabrikant, die het 'ter controle' bij zich hield: wilde de werker ontslag nemen om elders aan het werk te gaan, moest hij eerst zijn boekje weer opvragen bij zijn huidige werkgever. En die stond het vrij opmerkingen in de werkmansboekjes van zijn arbeiders te noteren: niet alleen de datum van indiensttreding en uitdiensttreding, maar ook aanmerkingen over ijver, of het gebrek daaraan, of klachten over het morele of zedelijke ge-

drag van de arbeider kon hij naar believen in dat boekje vastleggen. Wie zich niet schikte naar de eisen van de fabrikant en zich zonder morren onderwierp aan het afmattende fabrieksregime, riskeerde op straat gezet te worden met een werkmansboekje dat hem oormerkte als opstandig, werkschuw, en immoreel: elk vermoeden van het overtreden van geschreven of ongeschreven regels van het arbeidsreglement kon leiden tot een feitelijke veroordeling tot permanente werkloosheid.

Op die manier werd de disciplinerende van de werker afgedwongen, en de internalisering van een werkregime dat volledig in functie staat van het productieproces. *Wat* er precies geproduceerd werd in deze ateliers en fabrieken was daarbij noch voor de werker, noch voor de fabrikant zelf van groot belang. De arbeider weet dat hij niet meer is dan een anoniem, vervangbaar schakeltje in een lang productieproces; zijn werk verschijnt voor hem als niet meer dan een middel om het loon te verwerven waarmee hij moet proberen zich te verzekeren van de middelen voor zijn bestaan. Wat hij zo produceert, heeft voor hem geen *intrinsieke* waarde. Soortgelijke overwegingen gelden voor de fabrikant: het product dat zijn fabrieken afleveren is opnieuw slechts een principieel vervangbaar middel, zonder intrinsiek belang, om het eigenlijke doel te bereiken, de vermeerdering van het kapitaal. De enige vraag die in deze logica nog relevant is bij het beoordelen van het *waarom* van een bepaald type werk — waarom dit werk doen, en niet een ander?, waarom dit product fabriceren, en niet een ander? —, is de vraag of het loon oplevert respectievelijk kapitaal vermeerdert. Elke andere overweging over de aard van het werk wordt door deze vraag overbodig gemaakt.

Working 5 to 9 ...

Hoe succesvol de disciplinerende van de werker was in het afdwingen van lange arbeidsuren blijkt uit de *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*. Deze enquête was het werk van een commissie, opgericht per koninklijk besluit in 1843, die tot taak had om fabrikanten, kamers van koophandel, mijningenieurs, en commissies van gezondheid en netheid te bevragen en op basis van de zo verworven inzichten een advies uit te brengen over het nut van een wet die regels zou stellen aan kinderarbeid. Het duurde tot 1848 voor deze commissie haar advies uitbracht, en tot een wet kwam het niet. Het rapport biedt echter interessante inzichten in de gangbare arbeidsomstandigheden halverwege de negentiende eeuw, met dien verstande dat, tekenend genoeg, arbeiders zelf geen zeg kregen: we moeten het doen met het woord van (voornamelijk) de fabrikanten. En zij zagen, vanzelfsprekend, weinig graten in het heersende arbeidsregime. Niet de lage lo-

nen of de lange uren waren de oorzaak van de ellende van de arbeidersklasse, maar hun onzedelijkheid.

Het beeld dat uit deze bevraging opdoemt, is dat van een ‘gewoonlijke’ arbeidsduur in de ateliers en fabrieken van twaalf tot wel vijftien uur per dag. In vele etablissementen (maar lang niet allemaal) werd er op zondagen niet gewerkt, al moet ook dat genuanceerd worden: deze ‘vrije’ zondagen dienden voor het onderhoud van de machines, maar ook voor het verwerken van achterstallig werk en het opvangen van pieken in bestellingen. In de Gentse spinnerijen en weverijen begon de werkdag in de wintermaanden meestal “bij het begin van de dag, om ’s avonds te stoppen om negen of tien uur”, ’s zomers “beginnen de arbeiders om vijf uur of half zes ’s ochtends,” om meestal weer te mogen vertrekken na acht uur ’s avonds.

Het arbeidsregime van tewerkgestelde mannen, vrouwen en kinderen verschilde nauwelijks, en nogal wat fabrikanten verzetten zich ook tegen een beperking van de arbeidsduur voor kinderen, zelfs jonger dan twaalf jaar, omdat zo’n kortere werkdag voor kinderen niet verenigbaar zou zijn met de organisatie van het productieproces: “zo’n maatregel,” meent een Gentse textielfabrikant, “zou tot gevolg hebben dat de tewerkstelling van kinderen in onze vestiging onmogelijk wordt.” De Brusselse Kamer van Koophandel wil zelfs niet raken aan het nachtwerk van kinderen, al erkennen ze “dat deze situatie ongemakken met zich kan meebrengen.” Dat kinderen net als volwassenen arbeidsdagen van twaalf tot vijftien uur moeten werken, en ook ’s nachts, vinden de Brusselse fabrikanten zeker in fabrieken normaal, “waar de machines talrijk en duur zijn, en waar de bedrijfsleiders er dus alle belang bij hebben om hen zoveel mogelijk te laten produceren.” Het leven van de arbeidersklasse moet georganiseerd worden rond de noden van de machine.

Desondanks zijn er in het midden van de negentiende eeuw wel wat fabrikanten die menen dat een beperking van de arbeidsduur aan de orde is, tenminste voor kinderen. Een fabrikant van strohoeden uit Houtain, in de provincie Luik, gaat daarin het verst: hij stelt dat kinderen niet langer dan vier tot zes uur per dag zouden mogen werken. Die stem is echter nauwelijks hoorbaar binnen het koor van fabrikanten die wel menen dat een beperking van de arbeidsduur voor kinderen kan — zolang kinderen toch op z’n minst tien of zelfs twaalf uur per dag mogen werken. Een arbeidsdag korter dan twaalf uur voor kinderen is niet alleen onwerkbaar voor de fabrikant, zegt de eigenaar van een lakenweverij uit Thimister bij Verviers, maar zou ook een slechte zaak zijn voor die kinderen zelf: “ze zullen zich gewoontes

van luiheid en nietsnutterij aankweken.” De vereniging van geneeskundigen in Gent formuleerde dit punt op een iets meer opbouwende manier: volgens hen had de “vroegtijdige indiensttreding van kinderen in de fabriek als voordeel dat het de werker vervolmaakt. Deze verwerven zo al vroeg een grote bekwaamheid, wat uiteraard zeer gunstig is voor zowel de belangen van de fabrikanten als van henzelf.” De arbeider moet geplooid worden naar de vorm die hem het makkelijkst doet inpassen in het raderwerk van de productie, en daar kan maar best zo vroeg mogelijk mee begonnen worden.

We krijgen verder de stemmen te horen van papier- en van lakenfabrikanten, van eigenaars van sigarenateliers, hoogovens, ijzerwalserijen en van steenkoolmijnen: allen voeren ze aan dat het werk van kinderen weliswaar beperkt moet worden, maar dat deze beperkingen binnen de mate van het redelijke moeten blijven, en dat het werk in *hun* etablissementen hoe dan ook geen problemen stelt. Het werk van kinderen “in onze fabrieken”, zegt de eigenaar van een ijzersmelterij, “heeft niets vermoeiend. Het verplicht hen tot repetitieve bewegingen die gunstig zijn voor de ontwikkeling van hun krachten, en wij denken dat een limiet van tien tot twaalf uur kan worden gehandhaafd.” Zijn woorden echoën die van een fabrikant uit Luik: “Het werk van kinderen in een spinnerij is zo weinig vermoeiend, dat de arbeidsduur voor kinderen jonger dan twaalf jaar op twaalf uur daags gesteld kan worden.” Wie ouder is dan twaalf, kan langere dagen aan.

Veelzeggend is ook een terugkerende reden om een drastische beperking van de arbeidsduur voor kinderen af te wijzen: het brengt het hele gezin in de problemen. Een kind jonger dan twaalf jaar kan immers meer verdienen dan het kost: “Als men van de werkmans deze middelen afneemt, als men hem verplicht het kind te voeden dat niets produceert, dan zal hij een loonsverhoging moeten vragen, want hij, zijn vrouw en de kinderen moeten tenslotte toch kunnen leven” — en dat is met het loon dat hij verdient, zonder de bijdrage van zijn jonge kinderen, onmogelijk, zoals de fabrikanten die dit argument aanhalen zelf erkennen. Net zoals het onwerkbaar wordt om hem het verlies van dat schamele kinderloon te laten compenseren door zijn arbeidsduur nog verder te verlengen: hij klopt nu al dagen van vijf uur ’s ochtends tot na het vallen van de nacht. Ergens beseft men dus wel dat het heersende arbeidsregime de arbeider tot zijn limiet drijft.

De aanbevelingen die de commissie met al deze bevindingen in de hand zal formuleren, blijken echter veel te ver te gaan voor de regering wanneer die het rapport ontvangt. Van de voorstellen van de commissie

kon geen sprake zijn. Niet alleen wilde die de arbeidsduur voor kinderen verkorten tot zes à zeven uur per dag, ver onder de wensen van de fabrikanten, bovendien stelde ze dat deze maatregel gepaard moest gaan met de invoering van de schoolplicht: kinderen die voor de middag gewerkt hadden, moesten na de middag onderwijs volgen, en vice versa. En, al helemaal ongehoord: de commissie stelde voor om de zondagsrust in te stellen (want “de arbeider is geen mechaniek die zonder onderbreking kan blijven lopen”), en om ook voor volwassenen de arbeidsduur te beperken, tot 75 (vijfenzeventig) uur per week. Hiermee had de commissie haar opdracht ver overschreden: het rapport werd in een schuif gestopt, en vergeten. Van eender welk ontwerp van wet op de beperking van de arbeidsduur — of die nu alleen voor kinderen zou gelden of ook voor volwassenen —, werd niets meer vernomen, net zomin als van de invoering van eender welke vorm van schoolplicht.

Veertig jaar later, wanneer een nieuw koninklijk besluit opnieuw een commissie de opdracht geeft een bevraging te organiseren over de arbeidsomstandigheden in de industrie, lijkt er weinig veranderd. Schijnbaar moedeloos verzucht de gouverneur van West-Vlaanderen in 1886 dat men al zo lang weet dat een wettelijk kader nodig is om “het werk van kinderen, vrouwen en zelfs (*sic*) van volwassen mannen te reglementeren,” wetgeving die in het buitenland ook al lang in voege is, “maar alleen in België blijft men over dit belangrijke onderwerp al sinds 1843 aarzelen.” Nog steeds is kinderarbeid de gewoonste zaak van de wereld: “jongens en meisjes worden toegelaten tot het atelier vanaf de leeftijd van zeven jaar,” antwoordt bijvoorbeeld een luciferfabrikant in Brakel op de vraag of er kinderen aan het werk zijn in zijn zaak. De meeste bedrijfsvoerders houden nochtans vol dat het in hun industrie gangbaar is kinderen pas vanaf hun elfde of hun twaalfde aan te nemen — behalve, voegt men er vaak aan toe, “om de familie te hulp te schieten,” zoals de eigenaar van een steenkoolmijn het formuleert: als het gezin zonder het inkomen van het jonge kind niet kan rondkomen, is het een zaak van filantropie ook het kind te laten werken in de fabriek of in de mijn. Niet dat dit werk schadelijk zou zijn voor het kind, valt te horen bij een zinkfabrikant: “Het werk in open lucht dat onze kleine ‘hotteurs en hotteuses’ uitvoeren is een uiterst nuttige lichaams oefening voor hun gezondheid en fysieke ontwikkeling.” (Een ‘hotteur’ droeg lasten in een grote, op de rug getorste mand.)

In 1886 zijn ook lange arbeidsdagen, van twaalf uur en meer, nog steeds de gewoonte, zonder onderscheid tussen mannen, vrouwen, en kinderen. In Kortrijk loopt de werkdag van zes uur ’s ochtends tot acht uur ’s avonds,

met in de voormiddag en in de late namiddag een pauze van telkens een half uur, en een middagpauze van één uur. In de steengroeves van Écaussinnes beginnen de werken in de zomermaanden al om vijf uur ’s ochtends; ook daar werkt men tot acht uur ’s avonds. Arbeiders die in de steenkoolgroeves van Frameries werken, kloppen twaalf werkuren per dag; voor arbeiders in de walsenrij aldaar loopt dat volgens getuigenissen zelfs op tot veertien à zestien uur per dag. Toch verzetten de bevroegde fabrikanten zich tegen een mogelijke wettelijke reglementering van de arbeidsduur, die immers, zo stellen zij, geen rekening kan houden met het verschillende type werk dat arbeiders uitvoeren: niet elk werk is vermoeiend. De uitspraak van de bedrijfsvoerder van de ‘Établissements belges de la Vieille-Montagne’, op dat moment de belangrijkste zinkproducent ter wereld, keert in verschillende variaties steeds terug: het werk in de hoogovens is inderdaad uitputtend, maar andere arbeiders “kunnen makkelijk toekijken hoe hun werktuig functioneert gedurende veertien uur of meer.”

Opvallend is ook dat het zondagswerk weliswaar niet volledig genormaliseerd is — daarvoor zijn er te veel fabrikanten die voor de zondagsrust pleiten, al zijn ook zij over het algemeen geen vragende partij voor een wettelijke verplichting van een zondag als rustdag —, maar dat het werken op zondag toch meer verspreid lijkt te zijn dan veertig jaar eerder, als we mogen afgaan op de antwoorden uit de verschillende bevestigingen. Vóór zondagsrust pleitten niet alleen religieuze en morele redenen (“*Dieu fit le ciel et la terre en six jours, le septième il se repose, et je suis de son avis,*” merkt de eigenaar van de steenkoolontginning in Gosselies laconiek op), maar ook redenen van fysieke en economische aard — argumenten die de commissie van 1848 reeds aanhaalde in haar rapport: “Een veer die te lang wordt uitgerekt, verliest zijn kracht en elasticiteit; de meester van een paard let erop dat hij zijn dagelijkse arbeid niet te ver drijft: net als de veer en het paard heeft de arbeider, om zijn taken naar behoren te kunnen vervullen, voldoende rust nodig; door buitensporige taken van hem te eisen, vermindert zijn waarde, en deze verslechtering heeft uiteindelijk haar weerslag op de patroon zelf, die geen diensten meer ontvangt die gelijkwaardig zijn aan het loon dat hij blijft betalen.” Het rapport van die commissie werd, zoals we weten, verticaal geklasseerd: het argument dat arbeidsduurvermindering een gunstig effect zou hebben op de productiviteit van de werknemers, en dus ook voor het bedrijf voordelig zou zijn, was niet afdoende om zondagswerk te ontmoedigen, laat staan te verbieden. Interessant is de houding bij Cockerill: na de dood van John Cockerill, die we eerder al ontmoetten, wordt zijn firma in 1842 overgenomen door een consortium van de Belgische staat en Belgi-

sche banken, die de cruciale rol begrepen die een bedrijf gespecialiseerd in de machinebouw en de ijzerindustrie kon spelen in de Europese spoorwegrevolutie. De eerste stoomtrein op het continent reed in 1835 tussen Brussel en Mechelen; dertig jaar later waren in België al bijna 5.000 km spoorlijnen in gebruik of in aanleg. Cockerill werd door het consortium georganiseerd als een naamloze vennootschap, en in deze periode verder uitgebouwd tot een industriële gigant. En deze ‘Société anonyme John Cockerill’ erkende het speciale statuut van de zondag wel degelijk, maar deed dit op een nogal merkwaardige wijze. Niet door hun arbeiders op zondag een dag rust te gunnen: in de plaats daarvan begint de werkdag er op zondagen ‘pas’ om zeven uur ’s ochtends. Zo kunnen de arbeiders vooraf hun religieuze plichten vervullen, klinkt het, en hoeven ze toch hun werk niet te verzuimen.

Die werkplicht ook op zondag werd door vele fabrikanten in een moreel jasje gestoken. Zo stelt de wapenfabrikant Francotte dat “de ijverige arbeider niet terugschrikt voor zondagswerk. Het betekent overigens een gelegenheid minder om te luieren en de opbrengst van de week te verspillen op café.” En Solvay geeft met de commissie van 1848 toe dat “zondagswerk in zekere mate schadelijk kan zijn voor de fysieke ontwikkeling van de arbeider, omdat het hem een dag rust per week ontnemt die hem van nut kan zijn,” maar: “toch zijn we ervan overtuigd dat het niet anders dan voordelig kan zijn vanuit moreel oogpunt, omdat het een extra bron van inkomsten betekent voor het gezin en de arbeider verhindert op café te gaan.”

Een goede arbeider is een arbeider die werkt: van voor het ochtendgloren tot na het invallen van de nacht, alle dagen van de week, elke dag van het jaar. Een arbeider die niet werkt, is een brandpunt van immorele uitspattingen.

Dronkenschap en ontucht

In het rationaliseren van lange uren en lage lonen als beste bescherming tegen de degeneratie van de arbeidersklasse bereikt het denken van de heersende klasse van die tijd hier een paroxysme van perversiteit. Gedurende de hele, lange negentiende eeuw is het een discours dat telkens opnieuw terugkeert: de arbeider die niet werkt, glijdt weg in ontucht en dronkenschap; een arbeider die meer dan het uiterste minimum verdient, zal zijn geld verkwisten en niet alleen wegzinken in — opnieuw — dronkenschap en ontucht, maar ook zijn spilzucht zal aangewakkerd worden, en hem nog armer achterlaten dan hij al was.

Zijn uitbuiting is dus in het belang van de arbeider zelf: de lange uren die hij moet werken voor een karig loon beschermen hem tegen zijn eigen immorele en onzedelijke driften. Men erkende wel dat de arbeidersklasse in de meest ellendige toestand verkeerde, maar men weigerde deze ellende te zien als een gevolg van de maatschappelijke verhoudingen, de vertaling in zijn leefomstandigheden van de uitbuiting van de arbeider. De centrale gezondheidsraad in Brussel wijst halverwege de negentiende eeuw elke verklaring voor de hoge sterftcijfers onder de arbeidersklasse die deze terugvoeren naar hun arbeidsomstandigheden resoluut van de hand: “het zijn hun gewoontes van losbandigheid, dronkenschap en onreinheid” die funest zijn voor hun gezondheid, niet hun werk. En de Bergense Kamer van Koophandel stelde onder de arbeiders “een bijna complete afwezigheid van religieuze principes” vast, “het ontbreken van orde en spaarzaamheid, onvoorzienigheid voor de komende behoeften, dronkenschap, libertinage, en het loslaten van alle familiale banden.” Van welk familieleven de arbeider moet kunnen genieten wanneer hij van voor het ochtendgloren tot na het vallen van de nacht, vaak zeven dagen op zeven, in de fabriekshal of in de mijnen aan het werk is, is niet duidelijk, net zomin als de vraag beantwoord wordt hoe de arbeider die alleen dankzij het werk van zijn zelfs jonge kinderen niet van honger omkomt ‘spaarzaam’ kan zijn, en zich voorzien voor de ‘komende behoeften’.

De morele inferioriteit van de arbeider was de oorzaak van zijn ellende, niet zijn werk of zijn armzalige inkomen. Men stelde het voor als een individueel falen van de arbeider — een falen waaraan klaarblijkelijk bijna elke arbeider wel schuldig was. In de eindconclusie van het rapport van de commissie die zich tussen 1843 en 1848 over de toestand van de arbeidersklasse boog, een commissie waarin sociaal reformisten als Édouard Ducpétiaux een prominente rol speelden en die veel progressiever bleek dan voor de heersende klasse aanvaardbaar was, heet het nog dat “de moraliteit van de arbeider veel te wensen overlaat. Veel arbeiders geven zich over aan dronkenschap, veel jonge arbeidsters aan prostitutie. (...) Onvoorzienigheid vormt helaas de meest karakteristieke eigenschap van de arbeider. Hij leeft van dag tot dag, zonder zich zorgen te maken om de dag van morgen. Een verhoging van het salaris zal hem dan ook niet ten goede komen, maar in hem begeerten wekken die zijn ellende nog zullen verdiepen.”

Als de ondervraagde fabrikanten, kamers van koophandel, en andere prominenten het over iets eens zijn, dan wel over het feit dat wat de arbeider in zijn ellende stort, zijn eigen morele falen is. Om de toestand van de arbeidersklasse te verbeteren, dient er dus met harde

hand opgetreden te worden tegen de ‘uitspattingen’ van de arbeider die hem van zijn plicht afleiden: de zorg voor het werk, de zorg voor zijn familie, de zorg voor zijn religieuze verplichtingen. Het werkmansboekje is hiervoor het aangewezen instrument, stelt o.a. de Antwerpse Kamer van Koophandel: “Deze werkmansboekjes, doordat hun moraliteit, hun ijver, enz. erin wordt vastgelegd (...), zal hen inspireren tot goed gedrag, want zij weten van tevoren dat met een slecht werkmansboekje zij in geen enkel atelier zullen toegelaten worden.” Met het oog op het lot van de arbeider moet hem de gelegenheid ontnomen worden zich over te geven aan wat hem neer zal halen, en dus vragen prominente stemmen om “de kermissen en wijkfeesten te onderdrukken”, die immers de arbeider van zijn werk houden en enkel leiden tot dronkenschap en ontucht. Deze kermissen en wijkfeesten, net zoals de gewoonte in sommige fabrieken en ateliers om de dag van de patroonheilige van hun ambacht te vieren met processies en feesten, vormden de weinige overblijfselen van het ‘oude’ werkregime, toen het jaar nog geritmeerd werd door een veelheid aan feesten die het werk onderbraken. Zij zijn de patroons echter hoe langer hoe meer een doorn in het oog, een ongeoorloofde afleiding van het werk, een onnodige onderbreking van het productieproces. De feesten moeten afgeschaft worden, en arbeiders die betrappt worden op dronkenschap moeten door de politie vervolgd en gestraft worden met boetes en gevangenschap. Als de fabriekseigenaars ergens in de fout gaan, geven zij toe, dan is het wel omdat zij als fabrieksoversten een actievere controle moeten uitoefenen over het gedrag van hun arbeiders, ook buiten de fabriekspoorten. De disciplinerende van de arbeider moet op elk domein voortgezet worden: het zijn net kinderen, die door de vaderlijke doch harde hand van de fabrikant op het rechte pad gehouden moeten worden.

Wie niet overtuigd is van de ‘natuurlijke’ inferioriteit van de arbeidersklasse, die als het ware een ander, minderwaardig ras zou vormen, ziet in zijn gebrek aan vorming en opvoeding de oorzaak voor die ‘onvolwassenheid’ van de arbeider, zijn morele degeneratie. Uit de cijfers verzameld door de commissie van 1843-1848 blijkt dat twee op drie arbeiders kan lezen noch schrijven, en slechts één op tien een simpele rekensom kan oplossen. Van de achttienjarigen die opgeroepen worden voor de dienstplicht, heeft slechts een kwart lager onderwijs gevolgd. De arbeidersklasse is dan ook niet geïnteresseerd in onderwijs voor hun kinderen, besluit de commissie, al ziet ze verzachtende omstandigheden voor het gebrek aan belangstelling dat zij erin stellen: “Want hoe kan men verwachten dat ouders die zelf volstrekt onwetend zijn, en gestort in wanorde, de waarde

begrijpen van de opvoeding?” Een ondervraagde fabrikant was minder begripvol voor het feit dat ouders het onderwijs van hun kroost verwaarlozen: hij noemt “die arme kinderen,” die naar de fabriek gestuurd worden in plaats van naar school, “slachtoffer van de inheligheid van hun ouders.”

Het leidt tot een paradoxale situatie: men verwijt de arbeidersklasse haar gebrek aan interesse voor onderwijs, men verwijt haar kinderen louter te zien als een bron van inkomsten, men veroordeelt de arbeider die zijn kind naar de fabriek stuurt in plaats van naar school — en tegelijk verzet de heersende klasse die zich zo verheven acht boven de onwetende arbeidersklasse zich met hand en tand tegen elke mogelijke vorm van schoolplicht als een ongeoorloofde aanslag op het inkomen van de arbeider, die het werk van zijn kinderen immers nodig heeft om rond te komen. Nog in 1887 geeft de katoenproducent La Florida in Gent toe dat het loon dat de ouders kunnen verdienen in hun fabrieken nauwelijks volstaat om rond te komen, “maar later, wanneer de kinderen gebruikt kunnen worden in de spinnerij of de weverij, verbetert de situatie van het huishouden en kunnen zij spaarzamer zij, als de vader en de moeder tenminste werklustig zijn en de vader zich niet verliest in drank, wat helaas erg vaak het geval is.”

In de jaren zestig van de negentiende eeuw nemen de zogenaamde ‘jonge liberalen’ de fakkel van de commissie van 1843-1848 over. Was het liberalisme in België grotendeels een conservatieve aangelegenheid, gedomineerd door vurige pleitbezorgers van een ‘vrije’ staat, predikers van een ‘laissez faire’-beleid dat de belangen van de ondernemers beschermt, dan zullen de jonge liberalen de strijd aangaan met dit heersende conservatief-liberalisme en van de schoolplicht de inzet maken van een conflict dat hen lijnrecht plaatst tegenover niet alleen hun partijgenoten, maar ook tegenover de katholieke partij in België. Over één zaak zijn al deze facties het echter eens: eerst moet ingezet worden op de morele vorming van de arbeider, pas nadien kan gedacht worden aan een eventuele materiële verbetering van zijn omstandigheden. In een bulletin van de ‘Ligue de l’enseignement’ uit 1864, een propaganda-orgaan van de jonge liberalen die pleiten voor de onderwijsplicht, heet het dat “de arbeider, die het aan onderwijs ontbreekt, van [een beter salaris] geen goed gebruik kan maken. Ze zou ons dus verder verwijderen van het doel dat men haar toekent, en geen ander resultaat hebben dan de heropflakking van de dronkenschap, de ontwikkeling van de onvoorzienigheid en van de spilzucht. Alleen onderwijs kan (...) de arbeider economisch verantwoordelijk maken: zij is de arbeider dus misschien wel noodzakelijker dan water en brood.” Zelfs het pro-

gressieve discours versterkt het beeld van de arbeider als onverantwoordelijk, en schuldig aan zijn eigen ellende, en biedt de fabrikant elk excuus om zijn arbeiders aan het werk te houden tegen een hongerloon.

Sowieso was de strijd voor de schoolplicht een verloren strijd: te grote belangen stonden op het spel om de heersende klasse te overtuigen van haar noodzaak. De ‘Algemene vergadering van de katholieken’, die in augustus 1863 in Mechelen samenkwam, verdedigt wel de uitbreiding van het confessioneel onderwijs om de verspreiding van de goddeloosheid tegen te gaan, die de arbeidersklasse in haar greep zou hebben, maar verzet zich met alle kracht tegen de schoolplicht als “in strijd met de vrijheid van onderwijs en van het geweten, in strijd met de individuele vrijheid, en in strijd met de rechten van de familie. De gevolgen ervan zijn rampzalig.” Het komt niet aan de Staat toe zich in de plaats van de vader te stellen: het is het recht van de vader, en alleen het zijne, al dan niet te kiezen voor onderwijs, en het is het recht van de vader, en alleen het zijne, al dan niet te kiezen voor werk voor zijn kinderen; deze vrijheid van arbeid is een fundamentele vrijheid, die de hele maatschappij schraagt. Bovendien — en deze argumenten hanteren niet alleen de katholieken, maar worden voortdurend geëchood — voert een rechte weg van de schoolplicht en de aantasting van de vrijheid van werk naar een verfoeilijk recht op bijstand: want het zo noodzakelijke inkomen dat de ouders moeten missen wanneer de kinderen naar school gaan, en dus niet aan het werk zijn, moet wel op één of andere manier gecompenseerd worden. Bijstand als een recht erkennen, en niet als een zaak van liefdadigheid, is echter volstrekt ondenkbaar, een gevaar voor de hele maatschappelijke ordening. Schoolplicht ondermijnt de maatschappij.

Het grote boegbeeld van de liberale partij, de vrijmetelaar Frère-Orban, die in zijn politieke loopbaan die hem tot tweemaal toe premier van België maakt het katholicisme te vuur en te zwaard zal bestrijden, is het alvast volmondig met zijn ervijanden eens wanneer het om de schoolplicht en de zogenaamde vrijheid van arbeid gaat. Wanneer onder zijn premierschap in 1869 opnieuw gedebatteerd wordt over een wet die kinderarbeid moet reglementeren, werpt hij zich op als de grote verdediger van de arbeiders door vurig *tegen zo’n wet te*

pleiten: “Een wet op de kinderarbeid is een wet die van de vaders van de arbeidersklasse massaal het natuurlijke en legitieme voogdijschap over hun kinderen afneemt. Het is een wet die binnen de arbeidersklasse verkondigt dat de vaders harteloos zijn, en de moeders lafhartig.” Wie zoals hij gelooft dat ook binnen de arbeidersklasse vaders een hart hebben, en moeders niet lafhartig zijn, wijst dus een beperking van de arbeidstijd voor kinderen af als volstrekt onnodig.

Noch de katholieken, noch de doctrinaire liberalen die zich verzetten tegen de schoolplicht en een reglementering van de kinderarbeid als ten eerste een aanslag op de vrijheid van de familie om te kiezen voor arbeid of onderwijs, en ten tweede een aanslag op de noodzakelijke aanvulling van het gezinsbudget doordat ze de familie de vruchten van het werk van het kind ontzegt, getroosten zich de moeite om de paradoxale tegenspraak tussen die eerste zogenaamde vrijheid en die tweede al te reële noodzaak op te lossen. Wat voor hen telt, is dat het de fabrikant vrij staat aan te nemen wie hij wil, van welke leeftijd dan ook, onder welke voorwaarden dan ook. Al het andere is aan deze vrijheid ondergeschikt. De arbeidersklasse, een brandhaard van onzedelijkheid en ontucht en bovendien intellectueel inferieur, moet haar plaats kennen.

Maar legt deze arbeidersklasse zich wel bij neer bij deze inferieure positie? De ongerustheid binnen de heersende klasse stijgt: ondervraagd over de maatregelen die genomen kunnen worden om de ellendige toestand van de arbeidersklasse te verbeteren, fulmineren in 1886 verschillende fabrikanten tegen zulke enquêtes zélf, “want de volksmenners profiteren ervan om bij de arbeiders het geloof te doen groeien dat hun klachten gerechtigd zijn, aangezien de regering zich ermee bezighoudt.”

Deze klacht komt echter te laat: in datzelfde jaar 1886 komt het voor het eerst tot grote onlusten in de nieuwe industriële bassins, en zet de regering het leger in tegen de stakers: tientallen arbeiders sterven in het geweld. In een volgende aflevering komen we terug op deze cruciale episode in de arbeidersstrijd, en volgen we hoe de eis voor de achturedag tot het brandpunt van de sociale strijd werd.

Matthias Somers is wetenschappelijk medewerker van Denktank Minerva.

Denktank Minerva is een onafhankelijke denktank binnen de brede progressieve beweging. Met scherpe opinies en sterke, onderbouwde studies wil Minerva de progressieve stem doen weerklinken in het maatschappelijke debat. Denktank Minerva houdt bestaande denkwijzen tegen het licht, en toont dat er concrete, haalbare, en wenselijke alternatieven zijn.

www.denktankminerva.be
info@denktankminerva.be
[@DenktankMinerva](https://twitter.com/DenktankMinerva)

